

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/393432251>

Nadleśnictwo Antonin mecenasem dziedzictwa kulturowego i historycznego południowej Wielkopolski. W: Szaban J. (red.). Ochrona i dziedzictwa kulturowego i historycznego Lasów Państw...

Chapter · December 2024

CITATIONS

0

READS

30

3 authors, including:

[Paweł T. Dolata](#)

81 PUBLICATIONS 465 CITATIONS

[SEE PROFILE](#)

OCHRONA I PROMOCJA DZIEDZICTWA
KULTUROWEGO I HISTORYCZNEGO
LASÓW PAŃSTWOWYCH

W 100-LECIE ORGANIZACJI

POD REDAKCJĄ NAUKOWĄ
JAROSŁAWA SZABANA

Ośrodek Kultury Leśnej
w Gołuchowie

2024

ABSTRAKT

Nadleśnictwo Antonin znajduje się w południowej Wielkopolsce, w przeważającej większości na terenie gmin Przygodzice i Sośń, we wschodniej części doliny Baryczy. Charakter tego terenu kształtowały przyroda doliny, rozwinięta gospodarka stawowa oraz historia rodów żyjących na pograniczu Wielkopolski i Śląska. Bogactwo przyrodnicze chronione jest w ramach obszarów Natura 2000 – obszaru specjalnej ochrony ptaków „Dolina Baryczy”, specjalnego obszaru ochrony siedlisk „Ostoja nad Baryczą”, rezerwatu przyrody Wydymacz, Parku Krajobrazowego „Dolina Baryczy”. Pomniki przyrody, zwłaszcza stare dęby antonińskie, są świadectwem dawnej gospodarki leśnej, rolnej i stawowej. Burzliwe dzieje regionu pozostawiły wiele dworów, pałaców oraz budowli sakralnych.

W zasięgu administracyjnym Nadleśnictwa Antonin na szczególną uwagę zasługują pałac myśliwski księcia Antoniego Radziwiłła, ponad 200-letnie budynki administracyjne nadleśnictwa Antonin, będące dawnymi budynkami przypałacowymi, kościoły w Antoninie i Czarnym Lesie, pałac myśliwski w Mojej Woli, domy z rudy darniowej, historyczne leśniczówki tego terenu: Kład, Moźdzanów, Mariak i Czarnylas oraz krzyże przydrożne Pawła Brylińskiego. Nadleśnictwo Antonin od lat podejmuje działania związane z zachowaniem dawnych budynków na swoim terenie, realizuje remonty i utrwala ich oryginalny wygląd. Wszystkie prace wykonuje pod nadzorem konserwatorskim. Jednocześnie wiele wysiłku wkłada się w zachowanie starych dębów wokół budynków nadleśnictwa, budynków leśnictw i starych alei. Inwentaryzuje i monitoruje ich stan zdrowotny.

Budynki nadleśnictwa Antonin są otwarte dla lokalnej społeczności oraz turystów. Organizowane są tu liczne szkolenia, spotkania, narady i pikniki, podczas których stałym elementem edukacyjnym jest prezentacja zachowania dziedzictwa historycznego przez Lasy Państwowe.

Jubileusz 100-lecia powstania Lasów Państwowych zbiega się z obchodami 200-lecia budowy pałacu myśliwskiego w Antoninie. Nadleśnictwo aktywnie włączyło się w całoroczny cykl imprez obchodów. Patronuje wielu wydarzeniom promującym zrównoważoną gospodarkę leśną oraz dziedzictwo kulturowe i historyczne regionu.

Słowa kluczowe: Antonin, dobra przygodzickie, dolina Baryczy, dziedzictwo historyczne, dziedzictwo kulturowe, Johann Heinrich Häberlin, Nadleśnictwo Antonin, Antoni Henryk Radziwiłł, Ferdynand Radziwiłł, Michał Radziwiłł, Karl Friedrich Schinkel

WSTĘP

Nadleśnictwo Antonin znajduje się w południowej Wielkopolsce, we wschodniej części doliny Baryczy. Charakter tego terenu ukształtowały: obszerne lasy, bogata przyroda, rozwinięta od średniowiecza gospodarka stawowa oraz dzieje rodów tu żyjących, wśród których na szczególną uwagę zasługuje ród Radziwiłłów. Śladami historii są m.in. zabytkowe budynki leśniczówek, okazy starych drzew oraz zespół rezydencjonalny założony przez księcia Antoniego Henryka Radziwiłła, którego część zabudowań znajduje się w zarządzie jednostki. Na przestrzeni lat kolejni nadleśniczowie podejmowali starania, aby zachować bogate dziedzictwo kulturowe i historyczne regionu. Uchroniono istniejące budowle przed zniszczeniem, przeprowadzając niezbędne remonty i modernizacje. Sędziwe drzewa – przede wszystkim dęby – objęto opieką, inwentaryzując je, monitorując ich stan zdrowotny i dokonując niezbędnych zabiegów pielęgnacyjnych. Zajęcia promocyjno-edukacyjne, mające na celu propagowanie kultury leśnej i łowieckiej wśród mieszkańców regionu, są wpisane w codzienną działalność nadleśnictwa.

DOBRA PRZYGODZICKIE I ANTONIN

W zasięgu administracyjnym Nadleśnictwa Antonin na szczególną uwagę zasługuje pałac myśliwski książąt Radziwiłłów wraz z budynkami przypałacowymi. Cennych architektonicznie i historycznie budynków na terenie siedziby Nadleśnictwa Antonin nie można bowiem rozpatrywać w oderwaniu od dóbr przygodzickich i stanowiącego ich centrum pałacu myśliwskiego książąt Radziwiłłów, choć ma on obecnie innego niż budynki leśne właściciela – Centrum Kultury i Sztuki w Kaliszu, będące instytucją kultury samorządu województwa wielkopolskiego. Pałac stanowił w XIX w. i pierwszej połowie XX w. siedzibę właścicieli ogromnych dóbr przygodzickich. Ich centrum gospodarcze znajdowało się w Przygodzicach, oddalonych 8 kilometrów od Antonina. Dobra te znajdowały się w rękach jednej gałęzi rodu Radziwiłłów przez prawie 200 lat: od 1755 r. do II wojny światowej. W 1881 r. podawano następującą powierzchnię dóbr: 16 668,42 ha gruntów: 5321,45 ha pól i ogrodów, 1706,15 ha łąk, 210,81 ha pastwisk, 7371,52 ha lasów, 380,9 ha nieużytków oraz 677,54 ha wód (E Cal., 1881, 209). Wspomnianymi wodami były głównie stawy rybne. W 1926 r. powierzchnia ordynacji przygodzickiej wynosiła 15 195 ha: 4875 ha ziemi uprawnej, 1840 ha łąk i pastwisk, 7612 ha lasów i 621 ha wód (Małyszko,

1996, 148–149). Lasy stanowiły więc znaczącą część dóbr, w latach międzywojennych ich zarządem zajmowała się Książęca Izba Dominialno-Leśna Hrabstwa Przygodzickiego (Małyszko, 1996, 150).

Centralną częścią założenia rezydencjonalnego w Antoninie jest pałac myśliwski, w którego otoczeniu założono park krajobrazowy w stylu angielskim. Ozdobą parku są starsze nawet od pałacu dwie pomnikowe sosny pospolite, z których najstarsza ma obecnie ok. 250 lat (Pacyniak, 1992, 49), oraz liczne dęby szypułkowe, w części również pomnikowe. Już w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* pisano o pałacu („zamku myśliwskim”) jako położonym „śród kniei bogatej we wspaniałe dęby i zwierzynę” (Sulimierski i in. red., 1880, 42).

FUNDATOR I PIERWSI WŁAŚCICIELE PAŁACU – ANTONI HENRYK I LUIZA KSIĄŻĘTA RADZIWIŁŁOWIE

Pałac został zbudowany w latach 1822–1824 jako „zamek myśliwski” (*Jagdschloss*) dla ówczesnego właściciela dóbr przygodzickich księcia Antoniego Henryka Radziwiłła (1775–1833): polityka (w latach 1815–1833 jedyne go namiestnika Wielkiego Księstwa Poznańskiego z ramienia króla Prus Fryderyka Wilhelma III), dyplomaty, zdolnego muzyka-amatora, kompozytora, mecenasa sztuki i zapalonego myśliwego. Od jego imienia pochodzi nazwa Antonin, wcześniej była to osada Szperek. Artystycznym dziełem życia (*opus magnum*) księcia była muzyka do dramatu *Faust* Johanna Wolfganga Goethego. Fryderyk Chopin podczas opisanego niżej pobytu w pałacu miał okazję ją poznać, tak pisał w liście z 14 listopada 1829 r. do przyjaciela Tytusa Woyciechowskiego: „On, wiesz, jak lubi muzykę. Pokazywał mi swojego Fausta i wiele rzeczy znalazłem tak dobrze pomyślanych, nawet genialnych, żem się nigdy po namiestniku tego spodziewać nie mógł” (Chopin, 1829).

Małżonką księcia od 1796 r. i formalną współwłaścicielką pałacu była Luiza (Friederike Luise Dorothea Phillipine) Radziwiłłowa (1770–1836), pochodząca z pruskiego rodu królewskiego Hohenzollernów, bratanica słynnego króla Prus w latach 1740–1786 Fryderyka II Wielkiego (1712–1786) i kuzynka w pierwszej linii kolejnego króla Prus w latach 1740–1786 Fryderyka Wilhelma II (1740–1797), współorganizatora drugiego i trzeciego rozbioru Polski oraz grabieżcy skarbów koronnych z zamku na Wawelu. Wraz z księciem Antonim mieli ośmioro dzieci. Fryderyk Chopin tak pisał o niej we

Ryc. 1.
Założenie rezydencjonalne
w Antoninie z lotu ptaka, fot.
K. Moroz, 27 października 2015 r.

wspomnianym liście: „Sama stara Xiężna wie, że nie urodzenie czyni człowieka, i tak wiąże swoim obchodzeniem się, że nie podobna jej nie lubić” (Chopin, 1829).

ARCHITEKT I ARCHITEKTURA PAŁACU

Pałac zbudowano na planie zbliżonym do krzyża greckiego, według projektu słynnego architekta z Berlina Karla Friedricha Schinkla (1781–1841), współtwórcy niemieckiego klasycyzmu w architekturze. W ogromnym dorobku dzieł Schinkla pałac jest uznawany za „jedno z najbardziej interesujących” (Ibbeken, Blauert red., 2001, 316). Szachulcowo-ryglową konstrukcję o ceglanym wypełnieniu oszalowano grubymi deskami sosnowymi, co daje wrażenie konstrukcji całkowicie drewnianej. Z drewna dębowego wykonano skrzynkowe okna, schody kręcone oraz ozdobną posadzkę w holu, intarsjowaną hebanem (Pałat, 2011, 22–27). Pałac nie jest modrzewiowy, jak wciąż błędnie podają niektóre publikacje! Można mieć pewność, że drewno na pałac pochodziło z okolicznych lasów książęcych,

obecnie zajmowanych przez Nadleśnictwo Antonin, gdzie nadal zdecydowanie dominującym gatunkiem jest sosna pospolita; dęby też licznie tu rosną. Przy budowie pałacu zastosowano także inne, interesujące, lokalne surowce: szachulcowy szkielet budowli wypełniono cegłą z dodatkiem torfu, co zapewniało izolację cieplną oraz zapobiegało przenikaniu wilgoci do wewnątrz, a od wewnątrz ściany pokryto tynkami wapiennymi nałożonymi na trzcinę (Pałat, 2011, 27). Lokalnym budulcem użytym do budowy pałacu była darniowa ruda żelaza (tzw. rudawiec), z której wykonano podmurówkę pałacu. Dolina Baryczy jest znana z występowania pokładów rudy darniowej oraz jej wykorzystania w dawnym budownictwie; to specyfika tego terenu. Pomysł na jej wykorzystanie zapewne przyszedł wykonawcom pałacu na miejscu, gdyż w szczegółowych planach Schinkla (Schinkel, 1858a, 1858c) ma on podmurówkę jednolicie jasną. Do centralnej części posadowionej na planie ośmioboku przylegają cztery skrzydła na planie kwadratu, mieszczące wejście główne z klatką schodową oraz pokoje.

Ryc. 2.
Pałac myśliwski w Antoninie, fot.
A. Całka, 15 listopada 2019 r.

Wewnątrz budynku wzniesiono potężną kolumnę dorycką, pełniącą funkcję kominka, którą ozdobiono trofeami łowieckimi – głowami jeleni z porożami. Były one elementem wyposażenia pałacu od samego początku, na co wskazuje ilustracja projektu Schinkla (Schinkel, 1858b). Obecne są rekonstrukcją poprzedniczek, gdyż całe wyposażenie pałacu zostało rozkradzione w czasie II wojny światowej i po niej.

FRYDERYK CHOPIN W ANTONINIE

Najbardziej znanym gościem pałacu był młody Fryderyk Chopin, który gościł tu 15 września 1826 r., a dłużej od 26 października do 5 listopada 1829 r. Tak pisał 14 listopada 1829 r. do Tytusa Woyciechowskiego: „Byłem tam tydzień, nie uwierzysz, jak mi u niego dobrze było” (Chopin, 1829). Z listu wiemy, że kompozytor grał tu m.in. Poloneza f-moll opus 71 nr 3 na fortepian, który znany jest jako „Polonez Antoniński”, dawał lekcje muzyki młodszej córce książąt, księżniczce Wandzie, oraz skomponował tu dla jej nauki Poloneza opus 3 „*Alla polacca*” na fortepian i wiolonczelę, gdyż księżę dobrze grał na tym instrumencie (Chopin, 1829; Nowaczyk, 2006, 53–68). Jeszcze w 1840 r. Chopin wspominał o pobycie w Antoninie uczennicy Friederice Müller: „Było to w Poznańskim, w otoczonym wielkimi lasami zamku księcia Radziwiłła, w nielicznym, ale bardzo doborowym towarzystwie. Rano polowaliśmy, wieczorem muzykowaliśmy” (Nowaczyk, 2006, 11).

Obecnej podczas pobytu Chopina starszej córce książęcej pary, Elizie Radziwiłłównie (1803–1834), zawdzięczamy jedyne znane wizerunki młodego artysty z jego polskiego okresu życia! Utalentowana plastycznie księżniczka wykonała w swoim sztambuchu dwa rysunki młodego Chopina, z których przynajmniej jeden, datowany na „4 Novembre 1829” powstał podczas jego pobytu w Antoninie (Nowaczyk, 2009).

KOLEJNI WŁAŚCICIELE

Dobra przygodzickie i pałac w Antoninie pozostawały w rękach czterech pokoleń rodu Radziwiłłów przez ponad 115 lat, do prawdopodobnie 1940 r. Po śmierci księcia Antoniego Henryka i księżnej Luizy przeszły na ich dzieci jako spadkobierców. W latach 1837–1870 były własnością ich synów, Wilhelma (1797–1870) i Bogusława (1809–1873). W tym czasie, w 1840 r. dobra otrzymały od króla Prus status hrabstwa przygodzickiego. Wilhelm i Bogusław, śladem ojca, angażowali się politycznie, kontynuując jego linię współpracy Polaków z władzami Prus, czując się zarazem Polakami (po polsku nie

mówili najlepiej) i Prusakami. Posiadali naprzemiennie dziedziczne miejsce: od 1840 r. w sejmie Wielkiego Księstwa Poznańskiego, a od 1854 r. w Izbie Panów parlamentu Prus. Działali też społecznie i charytatywnie, wspomagając finansowo m.in. budowę sądu i gimnazjum katolickiego w Ostrowie Wielkopolskim (ważnego dla zachowania polskości regionu, ob. i Liceum Ogólnokształcące) i polskiego Bazaru w Poznaniu. Publikacje podkreślają ich zgodność w zarządzaniu majątkiem i wspólnym życiu rodzinnym w Berlinie i Antoninie. Małżeństwa zawarli z siostrami, odpowiednio księżniczkami Matyldą (1806–1896) i Leontyną (1811–1890) Clary und Aldringen z czeskich Teplic w habsburskiej Austrii. Obie te pary miały po dziewięćoro dzieci. Życie Wilhelma wypełniła kariera w armii pruskiej, w której służył od 16. do 70. roku życia, dochodząc do stopnia generała piechoty (1855 r.), funkcji dowódcy kolejnych dwóch korpusów, a wreszcie szefa korpusu pionierów i generalnego inspektora twierdz (1866 r.). Bogusław służył w armii pruskiej w latach 1828–1836, otrzymał stopień generała majora w 1870 r. (Pietrzak, Gibasiewicz, 2013, 150–151; 160–161). Interesował się ornitologią i miał (najpierw w Berlinie, potem w Antoninie) cenioną przez specjalistów kolekcję spreparowanych ptaków.

W latach 1873–1926 ordynatem przygodzickim był syn Bogusława, Ferdynand (1834–1926). Również on służył w armii pruskiej, uczestnicząc jako oficer kawalerii w wojnie prusko-francuskiej w latach 1870–1871. Poza dobrami przygodzickimi był ordynatem dóbr Ołyka na Wołyniu w carskiej Rosji. To on najbardziej, z antonińskich Radziwiłłów, angażował się politycznie. Był regularnie wybieranym posłem z południowej Wielkopolski do parlamentu Rzeszy aż przez 44 lata (1874–1918), przez 39 lat był tam prezesem Koła Polskiego. Członkiem dziedzicznym pruskiej Izby Panów był w latach 1879–1918. W miarę możliwości dbał w tych gremiach o sprawy Polaków, bronił interesów Kościoła katolickiego (co oznaczało też obronę polskiej racji stanu), szczególnie w czasie *Kulturkampf*, gdy udzielał też w pałacu w Antoninie schronienia polskim księżom (patrz niżej). Był jednak też krytykowany przez rodaków za zbyt ugodową postawę wobec władz pruskich, szczególnie za wiernopoddańcze wystąpienia w latach 1888 i 1914–1917. Ukoronowaniem jego kariery politycznej było przewodniczenie (jako najstarszego wiekiem posła, miał 85 lat) pierwszym posiedzeniom Sejmu Ustawodawczego w lutym 1919 r., czyli pierwszym obradom sejmu odrodzonej po 123 latach niewoli Polski. Rozbudował rodzinną kaplicę Radziwiłłów w Antoninie i sprowadził do niej z Włoch marmurowy łuk. Jego żoną była Pelagia z książąt

Sapiehów (1864–1929), polska patriotka, wspierająca polską postawę męża (Banach, 2018, 292–334; Pietrzak, Gibasiewicz, 2013, 152–155 i 165–165; Peśła, 2018). Ich córka Maria Małgorzata Potocka napisała o ich łowach podczas rykowiska jeleni: „polowanie to było ulubioną rozrywką rodziców” (Banach, 2018, 303). W 1924 r., z okazji 90. urodzin księcia Ferdynanda i 60. rocznicy „pożycia małżeńskiego” pary, urzędnicy hrabstwa Przygodzice wzniesli w lesie koło tartaku w Antoninie pomnik i zasadzili przy nim aleję 90 dębów czerwonych.

Ostatnim ordynatem przygodzickim był od 1926 r. syn Ferdynanda, Michał (1870–1955), zwany „Rudym”. Choć był osobą inteligentną i wykształconą, najbardziej znany był z ekscentrycznego stylu życia i licznych skandali, a nawet procesów sądowych. Trzy małżeństwa zakończył rozwodami, nie zawsze pełnoprawnymi, tak że zarzucano mu popełnienie bigamii. Nieudolne zarządzanie, ogromne wydatki, długi, setki procesów, m.in. z pracownikami, trwonienie majątku powodowały liczne procesy przeciwko Michałowi, w tym o ustanowienie przymusowego zarządu ordynacji, a potem o jego ubezwłasnowolnienie z wniosku córki Leontyny Skórzewskiej i brata Janusza. Spory z pracownikami czasem „rozwiązywał” przez... zamurowanie wejścia do służbowego mieszkania lub inne uniemożliwienie dostępu. Za największy skandal w ówczesnych warunkach uznano ogłoszenie w 1937 r. zapowiedzi ślubu z młodszą o 32 lata Żydówką, córką kupca i rozwódką Jeannete (Judytą) Suchestow, dla którego oboje małżonkowie chcieli zmienić wyznanie na prawosławie, by książę uniknął ponownej bigamii (Banach, 2018, 433–478; Peśła, 2009). Wszystko to opisywała z lubością ówczesna prasa bulwarowa.

Obecnie pałac należy do Centrum Kultury i Sztuki w Kaliszu; mieści hotel i restaurację, odbywają się tu liczne działania kulturalne (koncerty, wystawy, spotkania autorskie itp.). Najważniejszy jest międzynarodowy festiwal *Chopin w barwach jesieni*, którego już 43. edycja odbyła się w 2024 r. Działania kulturalne i edukacyjne były szczególnie intensywne w tym roku, gdy obchodzone jest dwusetlecie pałacu.

GOŚCIE ANTONINA

Ze względu na wysoką pozycję społeczną właścicieli pałacu, ich posiadłość była odwiedzana przez najważniejsze osoby swoich czasów w Europie. Gościli tu m.in.: car Rosji Mikołaj I w 1829 r.; jego żona caryca Aleksandra Fiodorowna (z domu Charlotta Hohenzollern, spowinowacona z księżną Luitpoldą Hohenzollern; córka króla Prus Fryderyka Wilhelma III) w 1829 i 1830 r.;

ich syn wielki książę rosyjski Aleksander (przyszły cesarz Rosji Aleksander II) w 1829 r.; kolejni królowie Prus Fryderyk Wilhelm III w 1830 i 1835 r. oraz Fryderyk Wilhelm IV w 1841 r., książę Wilhelm pruski (ukochany księżniczki Elizy Radziwiłłówny, późniejszy król Prus i cesarz Niemiec Wilhelm I); prymas Polski Mieczysław Ledóchowski w 1873 r.; wybitny przyrodnik i geograf Alexander von Humboldt, obecnie patron Uniwersytetu Humboldtów w Berlinie (Pietrzak, Gibasiewicz, 2013, 221).

Wielokrotnym gościem, można nawet stwierdzić rezydentem, pałacu w Antoninie w latach 1875–1878, za czasów księcia Ferdynanda i księżnej Pelagii, był ksiądz Walenty Śmigielski (1849–1906), nieuznawany przez władzę pruską w czasie walki z Kościołem katolickim (*Kulturkampf*) proboszcz pobliskiej parafii w Kotłowie w latach 1875–1878, prowadzący swą działalność w konspiracji, tzw. ksiądz majowy pozostający pod pseudonimem „ksiądz Walek”. Sam ks. Śmigielski podkreślał pomoc i gościnę, jaką wielokrotnie uzyskiwał w Antoninie, nazywając go jednym z „pięciu moich domów” i „kwatery” (Śmigielski, 1900). Przytaczał także humorystyczną historię, gdy będąc w pałacu w 1877 r., okazało się, że w odwiedziny i na obiad ma przybyć najwyższy w prowincji poznańskiej (*Provinz Posen*), urzędnik ścigającej go pruskiej władzy, czyli nadprezydent (*Oberpräsident*) prowincji, którym był wtedy William Barstow Guenther (1815–1892), z dwoma radcami rejencyjnymi. Ukrywający się przed pruską władzą ksiądz („w cywilu”) został jedynie poproszony przez gospodarzy o przeniesienie się na czas obiadu na galerię pałacu, tak „żeśmy się podczas obiadu całego widzieli, żeśmy sobie nawzajem posyłali pozdrowienia” (Śmigielski, 1900, 124).

Latem 1927 r. w pałacu gościł gen. Józef Haller (1873–1960), były dowódca II Korpusu Polskiego w Rosji i polskiej „Błękitnej Armii” we Francji (Bach, 2018, 434–435).

W OTOCZENIU PAŁACU – BUDYNKI SIEDZIBY NADLEŚNICTWA ANTONIN

W końcu lat 20. XIX w. w sąsiedztwie pałacu zbudowano w tzw. stylu szwajcarskim, również według projektów Karla Friedricha Schinkla: dom dla księcia Wilhelma Radziwiłła, stajnię-wozownię z mieszkaniem stangreta, leśniczówkę i „mleczarnię” z salonikiem (Pałat, 2011, 56–74). Wkrótce, w latach 30. XIX w., zbudowano przy leśniczówce niewielki, bardzo finezyjny budynek gospodarczo-mieszkalny. Jego projektantem był kolejny słynny architekt z Berlina, uczeń Schinkla – Johann Heinrich Häberlin (1799–1866),

Ryc. 3.
Siedziba Nadleśnictwa Antonin,
fot. A. Całka, 28 sierpnia 2019 r.

nadzorujący wcześniej budowę pałacu. Budynek ten pełnił funkcję bażanciarни lub ogrodówki (Małyszko, 1996, 5; Pałat, 2011, 77–78), ta druga nazwa stosowana jest oficjalnie obecnie. Wtedy też prawdopodobnie powstała druga wozownia (Pałat, 2011, 75). Obecnie w zarządzie Nadleśnictwa Antonin pozostaje leśniczówka jako dzisiejsza siedziba jednostki, dom księcia Wilhelma, ogrodówka oraz dwie wozownie.

Głównym budynkiem w zarządzie Nadleśnictwa Antonin jest dawna leśniczówka, będąca obecnie siedzibą Nadleśnictwa. Zbudowana w stylu szwajcarskim była zapleczem niezbędnym do funkcjonowania pałacu myśliwskiego oraz siedzibą leśniczego – zarządcy lasów dóbr radziwiłowskich. Budowla została podzielona na skrzydło środkowe z balkonami drewnianymi i dwa skrzydła boczne. Posiada konstrukcję murowaną z otynkowaną elewacją i dwuspadowym dachem okapowym. W 1988 r. nakładem Nadleśnictwa Antonin obiekt przeszedł remont kapitalny, który zmienił rozplanowanie wewnątrz, ale pozwolił

zachować budowlę w dobrym stanie technicznym, podkreślić zabytkowe piękno elewacji i przystosować ją na siedzibę jednostki. Podczas kolejnego remontu w 2013 r. zmodernizowano wnętrze, nadając mu nowoczesny charakter, przy jednoczesnym pieczołowitym zachowaniu elewacji, stolarki okiennej i drzwiowej oraz balkonów.

Z siedzibą nadleśnictwa związane są losy wielu pracujących tu leśników. Nazwiska tych z czasów radziwiłłowskich w większości niestety zanikły z upływem lat i ludzi, choć staramy się je odnaleźć i przywrócić. W 1921 r. nadleśniczym w dobrach antonińskich został Augustyn Szymkowiak (Radziszewski, 2016, 18). W 1929 r. występował jako: „dyrektor Wydziału Przem. Handl. Książęcej Izby Dom. Leśnej Hrabstwa Przygodzkiego” (Lenort, 2003, 47). Do jego osoby wrócimy przy omawianiu leśniczówki Możdżanów. Około 1930 r. księżącym nadleśniczym był Wyrzykowski (Banach, 2018, 440). Funkcję nadleśnictwa budynek pełnił także podczas niemieckiej okupacji w latach II wojny światowej: w 1941 r. występował jako *Öberförsterei Antonshof, Antonin (Amtliches..., 1942)*, w 1943 r. jako *Forstamt Antonin (Amtliches..., 1944)*. „Połączonymi nadleśnictwami” (*Einheitsforstämter*) Schönfeld (Glińnica), Antonin i od 1944 r. Grenzheide (Wielowieś) zarządzał Joachim Krahel-Urban (1901–1971). Był to wybitny leśnik, profesor wyższej szkoły leśnej *Forstlichen Hochschule Eberswalde* w latach 1941–1945 i Wydziału Leśnego Uniwersytetu Göttingen (*Forstliche Fakultät der Universität Göttingen*) w latach 1946–1960, specjalista od dębów, autor ich cenionych i cytowanych do dziś monografii (Krahel-Urban, 1943, 1959). Z drugiej strony członek partii NSDAP od 1 maja 1933 r. (nr członkowski 2631257) z „czystego idealizmu”, choć potem miał próbować łagodzić przemoc, a nazistowska władza uznawała go podobno za „politycznie niewiarogodnego”. W procesach denazyfikacyjnych został w 1947 r. uznany za „mniej obciążonego” (*minderbelastet*), ostatecznie w 1948 r. uniewinniony (Steinsiek, 2015, 248–249). Nadleśniczymi państwowego Nadleśnictwa Antonin po II wojnie światowej byli kolejno: inż. Antoni Preibisz (1900–1995) w latach 1945–1963, mgr inż. Ryszard Bonczar (1922–2005) w latach 1963–1973, mgr inż. Władysław Sikorski (1933–2005) w latach 1973–1991, mgr inż. Kazimierz Kędzia (ur. 1943 r.) w latach 1991–2008, mgr inż. Stanisław Janeczowski (ur. 1951 r.) w latach 2008–2013. Od końca 2013 r. jest nim dr inż. Adam Całka (ur. 1978 r.).

Niżej położony budynek Wilhelmówki powstał tuż po pałacu (funkcjonował już w 1826 r.) jako „dom szwajcarski” dla Wilhelma Radziwiłła. Projekt domu także sporządził Karl Friedrich Schinkel; był to jeden z pierwszych obiektów w stylu szwajcarskim w obecnej Polsce. Dom jest murowany z cegły,

Ryc. 4.
Dom księcia Wilhelma,
fot. P.T. Dolata, 14 listopada 2005 r.

otynkowany, piętrowy, ma prostokątny plan i układ dwutraktowy. Fasadę i elewacje boczne obiega na piętrze charakterystyczny drewniany ganek. Później budynek pełnił rolę oficyny i kuchni pałacowej (Małyszko, 1996, 5–6; Pałat, 2011, 58–64). Po 1945 r. był mieszkaniem służbowym kolejnych nadleśniczych z ich rodzinami: Preibisza, Bonczara i Sikorskiego, nosząc do dziś wśród starszych leśników nieformalne miano Sikorówki od nazwiska ostatniego z nich. W latach 2005–2007 nadleśnictwo przeprowadziło remont kapitalny z zamiarem zachowania w dobrym stanie budynku i przystosowania go na Izbę Edukacyjną Leśnego Kompleksu Promocyjnego „Lasy Rychtańskie” wraz z pokojami gościnnymi. Obecnie izbę edukacyjną przekształcono na kancelarię Leśnictwa Komorów.

Naprzeciwko pierwotnej leśniczówki (ob. siedziby Nadleśnictwa Antonin) znajduje się dawna stajnia-wozownia z mieszkaniem stangreta. Budynek ten składa się z trzech skrzydeł, położonych prawie lustrzanie do planu leżącej po przeciwnej stronie leśniczówki. Frontowy trakt skrzydła

północnego pełnił rolę wozowni, stajnie natomiast zajmowały część środkową i południowe skrzydło. Na wyższych kondygnacjach obu usytuowano składy paszy, a w południowej części mieszkanie dla stangreta. Okap parterowej części środkowej wsparto na czterech drewnianych słupach. Część parterową od wyższej kondygnacji oddziela wyraźny fryz z cegieł ustawionych „na kant”. Na profilowaniach końcówek krokwi można dostrzec motywy dekoracyjne nawiązujące do stylu szwajcarskiego (Małyszko, 1996, 6; Pałat, 2011, 69–72). W okresie międzywojennym był tu jeden z garaży (drugi dobudowano w latach 30. XX w.) Michała Radziwiłła, który posiadał m.in. limuzyny Schneider-Rochet i Rolls-Royce (Peśla, 2012, 131). Staraniem Nadleśnictwa Antonin w latach 2018–2019 dokonano gruntownego remontu wozowni, aranżując w niej salę konferencyjną. Na użytkowanym poddaszu usytuowano siedzibę punktu alarmowo-dyspozycyjnego nadleśnictwa, obejmującego swą działalnością także trzy sąsiednie nadleśnictwa. Niszczący budynek wymagał dużego nakładu

Ryc. 5.
Dom księcia Wilhelma – widok
współczesny, fot. B. Nadolna,
1 października 2024 r.

Ryc. 6.
Budynek dawnej stajni-wozowni
przed remontem, fot. A. Całka, 13
kwietnia 2016 r.

środków na zachowanie pierwotnej bryły i zaadaptowanie jej do współczesnych wymagań.

Wykorzystując spadek terenu, za stajnię urządzono lodownię. Obecnie planowane jest zaadaptowanie jej przez nadleśnictwo na zimowisko nietoperzy, gdyż obiekty takie są chętnie przez te chronione zwierzęta zasiedlane.

Parterowy budynek drugiej wozowni umiejscowiono na stromym zboczu. Posiada on dodatkową kondygnację magazynową w dolnej części z wejściem i oknem. Obecnie znajduje się tam składnica akt nadleśnictwa.

W sąsiedztwie domu księcia Wilhelma usytuowano nieistniejący już drewniany budynek „mleczarni” z salonikiem, mający przypominać alpejski szałas pasterski, i tworzący wraz z domem oraz budynkiem bażanciarni malowniczą „alpejską” osadę (Pałat, 2011, 65–66). W okresie powojennym był to budynek gospodarczy obejścia służbowego mieszkania nadleśniczych, nazywany „lamusem” (inf. Maciej Bonczar). Zaniedbany budynek rozebrano w latach 80. XX w.

Ogrodówka powstała w latach 30. XIX w. Ma dość skomplikowany, asymetryczny plan i urozmaiconą bryłę. Dachy pokryto karpiówką, ułożoną w podwójną koronkę. Uwagę zwracają ceglane zwieńczenia trzech kominów (Pałat, 2011, 77–78). Murowaną konstrukcję ozdobiło drewnianymi elewacjami i urozmaicono drewnianą kratownicą, opartą na profilowanych końcach belek stropowych, nawiązującą do szwajcarskiego budownictwa wiejskiego. W 1996 r. Ogrodówkę wpisano do rejestru zabytków. Popadający w ruinę budynek został starannie wyremontowany z zachowaniem pierwotnej formy architektonicznej w latach 1997–1999. W 2016 r. wyremontowano dach budynku. We wnętrzu mieści się izba dydaktyczna wraz z biblioteką.

Opisane budynki na terenie siedziby Nadleśnictwa Antonin, choć zabytkowe i tak urokliwe, wciąż znajdują się „w cieniu” sąsiedniego pałacu, będącego obiektem krajoznawczym o randze ogólnopolskiej. Przykładowo ani jeden z pięknych budynków na obecnym terenie siedziby

Ryc. 7.
Stajnia i wozownia po generalnym remoncie przeprowadzonym w latach 2018–2019, fot. B. Nadolna, 1 października 2024 r.

Ryc. 8.
Nieistniejący już budynek dawnej
„mleczarni”, fot. ze zbiorów
archiwum Nadleśnictwa Antonin
wykonana w drugiej połowie lat
70. ubiegłego wieku

nadleśnictwa nie znalazł się na żadnej z licznych pocztówek z Antoninem (Maśliński, Kowalczyk, 2024). Są one jednak coraz częściej obecne w świadomości mieszkańców i gości, gdyż teren siedziby nadleśnictwa jest dostępny podczas zajęć z leśnikami czy dla wycieczek z przewodnikiem z Wielkopolskiego Towarzystwa Przyrodniczo-Krajoznawczego. Szczególną rolę pełni Ogrodówka, gdyż w zajęciach z edukacji leśnej, prowadzonych przez Nadleśnictwo Antonin, corocznie biorą udział tysiące uczestników.

LEŚNICZÓWKI

Na uwagę zasługują również dawne leśniczówki Nadleśnictwa Antonin. Spośród 12 budynków leśniczówek w zarządzie nadleśnictwa 7 ma ponad 100 lat: Czarnylas (1860 r.), Wysoki Grond (1880 r.), Strugi (1887 r.), Klady (1895 r.), Mariak (1890 r.), Cieszyn i Możdżanów (1900 r.) (*Program...*, 2024, 1–2). Szczególnie piękne są leśniczówki Klady i Możdżanów.

Leśniczówka w Możdżanowie (niem. Modzinowe, Mozdenow) była wymieniana już w 1830 i 1845 r. W połowie XIX w. leśniczym rewirowym w lasach należących do książąt brunszwicko-oleśnickich był Gustav Adolf Koelner, którego nagrobek z 1881 r. zachował się na cmentarzu ewangelickim w pobliskiej Szklarcie Śląskiej (Światły, 2011, 19, 21, 55).

Według danych Nadleśnictwa Antonin budynek leśniczówki pochodzi z 1900 r. (*Program...*, 2024, 1–2). Małyszko (1996, 125), a za nim zapewne Światły (2011, 55), podają rok budowy na 1935. Światły (2011, 38) wyraźnie pisze o narodzeniu Janiny Szymkowiak w 1910 r. (patrz dalej) w „starym domu leśniczego”. Budynek nadleśnictwa dóbr Lipskich przed I wojną światową zamieszkiwał Augustyn Szymkowiak (1876–1947), nadleśniczy (*Oberförster*) i zarządca dóbr Szklarka (Lenort, 2003, 10, 20), należących wtedy do Kazimierza Antoniego Lipskiego. W czasie kształtowania się niepodległości Polski tuż po I wojnie światowej Augustyn Szymkowiak i członkowie jego rodziny angażowali się w działalność niepodległościową

Ryc. 9.
Prace remontowe budynku
Ogródówki, fot. ze zbiorów
archiwum Nadleśnictwa Antonin,
1997 r.

Ryc. 10.
Budynek Ogrodówki – widok
współczesny, fot. B. Nadolna,
1 października 2024 r.

i agitację miejscowej, silnie zniemczonej, ludności tych terenów pogranicza Wielkopolski i Śląska, by tereny te przyłączyć do Polski. W wigilię Bożego Narodzenia 1918 r. Augustyn z synem Marianem zostali aresztowani przez Niemców i uwięzieni na posterunku policji w Szklarcze, skąd kilka dni później uwolnił ich oddział powstańczy po wybuchu powstania wielkopolskiego. W nocy z 3 na 4 lipca 1919 r. do sypialni budynku niemieccy bojówkarze wrzucili granat. Tylko dzięki pomyleniu przez nich okien obyło się bez ofiar śmiertelnych. Augustyn Szymkowiak z rodziną musiał uciekać na tereny opanowane już przez powstańców wielkopolskich (Świątły, 2011, 39). „Dziennik Poznański” z 30 lipca 1919 r. opisywał to jeszcze dramatyczniej przesadzenie: „W nocy z 3 na 4 lipca Grenzschutz napadł na nadleśniczego Szymkowiaka w Modzanowie i granatami ręcznymi zburzył całe jego mieszkanie” (*Z Górnego Śląska*, 1919). Dwaj synowie Augustyna i jego żony Marianny z Duchalskich, Eryk (późniejszy ksiądz, 1902–1939) i Marian Szymkowiakowie, wstąpili ochotniczo w 1919 r. do

formacji polskich (Lenort, 2003, 17–18). Augustyn Szymkowiak w 1921 r. został nadleśniczym w dobrach przygodzickich Ferdynanda księcia Radziwiłła (Radziszewski, 2016, 18). Później powrócił do Możdżanowa, który znalazł się w granicach Polski, znów będąc do 1927 r. nadleśniczym i dyrektorem (administratorem) majątku Kazimierza Antoniego Lipskiego. W 1932 r. leśniczym był tu Ludwik Tomczak (Świątły, 2011, 52, 55).

Najmłodszą z pięciorga dzieci Augustyna i Marianny Szymkowiaków była Janina (1910–1942), urodzona 10 lipca 1910 r. w Możdżanowie. Jako osoba bardzo religijna po ukończeniu w 1934 r. studiów filologii romańskiej na Uniwersytecie Poznańskim, po wyjeździe do Francji i pielgrzymce do Lourdes, wstąpiła do klasztoru. Po jego opuszczeniu wróciła do Polski i w 1936 r. wstąpiła do zakonu sióstr serafitek w Poznaniu, przyjmując w 1937 r. zakonne imię Maria Sancja. W czasie II wojny światowej, przebywając w klasztorze, wspierała (m.in. jako tłumaczka) pracujących w pobliżu jeńców brytyjskich i francuskich. Zachorowała na gruźlicę gardła i zmarła w wieku zaledwie 32 lat. W 1968 r. rozpoczęto jej proces beatyfikacyjny. Dnia 18 sierpnia 1992 r. papież Jan Paweł II zaliczył ją w poczet błogosławionych (Lenort, 2003; Świątły, 2011, 38–42). Przed leśniczówką znajduje się jej drewniany pomnik i tablica informacyjna o niej.

Po II wojnie światowej długi czas leśniczym był Józef Hyży (Świątły, 2011, 57; inf. Bronisław Krawiec). Od września 1982 r. do marca 1983 r. leśniczym był Roman Martyniec, następnie obowiązki leśniczego pełnił Witold Boratyński, równocześnie leśniczy sąsiedniego leśnictwa Mariak. Od 1 października 1983 r. leśniczym leśnictwa Możdżanów jest Bronisław Krawiec (ur. 1958 r.).

Leśniczówka Możdżanów została wyremontowana w 2013 r. Prace polegały na zachowaniu pierwotnego charakteru budynku z szachulcowym szczytem ryzalitu. Na uwagę zasługuje drewniana stodoła, która została zaadaptowana na potrzeby edukacji Leśnego Kompleksu Promocyjnego „Lasy Rychalskie”. Stodoła została wyremontowana w 2023 r. z zachowaniem pierwotnego kształtu.

Leśniczówka Klady była częścią dóbr przygodzickich książąt Radziwiłłów. Na przełomie XIX i XX w. książęcym borowym był tu Ludwik Paszkowski (1840–1929); był on przedstawicielem trzeciego pokolenia rodziny Paszkowskich w służbie Radziwiłłów. Jego ojciec, Franciszek Paszkowski (1840–1942), również pełnił funkcję borowego tych dóbr. W Kładach 1 sierpnia 1900 r. urodził się syn Ludwika i jego żony Ludwika z Talagów, również Ludwik

Ryc. 11.
Leśniczówka Mozdzanów,
fot. K. Moroz,
3 listopada 2015 r.

Paszkowski (1900–1976). Ludwik (syn) i starszy brat Józef (ur. w 1892 r. w sąsiedniej radziwiłłowskiej leśniczówce Piec Górny) uczestniczyli w powstaniu wielkopolskim. Ludwik Paszkowski junior został upamiętniony na obelisku powstańców wielkopolskich w Jankowie Przygodzkim. Brał też udział w wojnie obronnej 1939 r. (Radziszewski, 2019, 38, 157–158). Ich kolejny brat Władysław (1899–1920) poległ 8 lipca 1920 r. w wojnie polsko-bolszewickiej jako szeregowy 70 Pułku Piechoty Wielkopolskiej (*Lista strat*, 1934, 658; Radziszewski, 2019, 158).

Krótko przed I wojną światową (na pewno w 1913 r.) leśniczym rewirowym (*Revierförster*) i leśniczym leśnictwa Kłady w dwudziestoleciu międzywojennym był Ernest Wolff (1876–1945) (inf. Maciej Wolff). Po upaństwowieniu lasów majątku Michała Radziwiłła pierwszym leśniczym państwowego Leśnictwa Kłady był od kwietnia 1945 r. Antoni Ertel (1908–1982), który stanowisko to piastował do emerytury w 1973 r. (Szczerbicki, 2013, 28; *Kronika*, 2016, 49–50). Kolejnymi leśniczymi byli tu: Stanisław Poczta w latach 1973–1976, Stefan

Kubiak w latach 1981–1989, Jerzy Kątny (1960–2018) w latach 1985–2015 i Jarosław Stasierski (ur. w 1976 r.) od 2015 r.

Budynek Leśnictwa Kłady został generalnie wyremontowany w 2014 r. Zwrócono szczególną uwagę na konserwację elewacji ceglanej, uzupełnienie podmurówki kamiennej i wymianę drewnianych elementów elewacji i dachu. Cennym elementem wnętrza jest piec kaflowy w kancelarii leśnicówki, który został naprawiony. Prace remontowe w obejściu leśnicówki trwały do 2024 r., obejmowały m.in. uporządkowanie podwórza, konserwację drewnianej stodoły oraz wymianę dachów stodoły i stajni.

SĘDZIWE DRZEWA I ALEJE DRZEW

Niezwykle istotne dla nadleśnictwa jest zachowanie starych drzew wokół budynków oraz wiekowych alei. Skupisko pomnikowych dębów szypułkowych w okolicy Antonina jest wyjątkowe w skali Polski (Celiński, Wojterski, 1956a, 1956b; Wilczyński, 1978/1979, 1983; Radziszewski, 1994). Niestety stan zdrowotny drzew, zwłaszcza dębów, pogarsza się

Ryc. 12.
Ernest Wolff (1876–1945),
leśniczy leśnictwa Kłady
dóbr Przygodzice książąt
Radziwiłłów w dwudziestolecie
międzywojennym, przed
budynkiem leśnicówki
w otoczeniu rodziny i znajomych,
fot. autor nieznany, ze zbioru
Macieja Wolffa

Ryc. 13.
Leśniczówka Klady,
fot. M. Stasierska, 30 lipca 2024 r.

(Wojtkowski, 2020; Nowak, 2021) ze względu na zmiany klimatyczne, niski stan wody gruntowej i dynamiczny rozwój lokalnej populacji kozioroga dębosza. Fakt występowania tego gatunku wpływa na dalsze działania w gospodarce drzewostanem, w celu zachowania jego stanowiska i jednocześnie zapewnienia bezpieczeństwa dla ludzi i mienia. Nadleśnictwo Antonin monitoruje stan zdrowotny drzew pomnikowych przy pomocy nowoczesnych metod (np. tomografu sonicznego) i podejmuje szereg działań dla zachowania ich dobrego stanu. Przykładem alei takiego pomnika przyrody, o który dba nadleśnictwo, jest aleja do leśniczówki Możdżanów.

Rok 2024 jest rokiem jubileuszowym 100-lecia istnienia Lasów Państwowych, 200-lecia budowy pałacu w Antoninie i 50-lecia powołania nadleśnictwa w obecnym kształcie. Nadleśnictwo włączyło się we współorganizację cyklu obchodów jubileuszowych, które są okazją do promocji ochrony dziedzictwa kulturowego i historycznego przez Lasy Państwowe, oraz działalności nadleśnictwa w zakresie zrównoważonej gospodarki leśnej.

PODSUMOWANIE

Działania podejmowane przez Nadleśnictwo Antonin na przestrzeni lat uchroniły od zniszczenia i pozwoliły przywrócić funkcjonalność prawie wszystkim budynkom zespołu rezydencjonalnego w Antoninie, znajdującym się w zarządzie jednostki, za wyjątkiem nieistniejącej już „mleczarni”. W latach 2013–2014 wyremontowano zabytkowe leśniczówki z zachowaniem cennych architektonicznych elementów konstrukcji i wyposażenia. Badania stanu zdrowotnego starych okazów dębów szypułkowych wyraźnie pokazują, że ich stan się pogarsza, dlatego sukcesywnie wykonywane są zabiegi, mające na celu opóźnienie procesów degeneracyjnych. Powyższe aktywności wsparte promowaniem lokalnej kultury i tradycji, pozwalają w opinii autorów na stwierdzenie, że Nadleśnictwo Antonin skutecznie dba o zachowanie powierzonego w zarząd dziedzictwa historyczno-kulturowego.

Ryc. 14.

Aleja dębowa wzdłuż drogi
dojazdowej do Leśniczówki
w Możdżanowie, fot. K. Moroz,
3 listopada 2015 r.

BIBLIOGRAFIA

- Amtliches Fernsprechbuch für den Bezirk der Reichspostdirektion Posen. Teil II. Regierungsbezirk Litzmannstadt. 1944. Ausgabe Februar 1944, Stand f. Dezember 1943*, 1–273.
- Amtliches Fernsprechbuch für den Bezirk der Reichspostdirektion. Posen. Herausgegeben von der Reichspostdirektion Posen. Ausgabe Januar 1942. Stand vom 1. November 1941*, 1–195, http://bc.wbp.lodz.pl/Content/73535/Amtliches_Fernsprechbuch_1942a.pdf [odczyt: 2024-10-08].
- Banach W., 2018, *Radziwiłłowie. Burzliwe losy słynnego rodu*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, 1–583.
- Celiński F., Wojterski T., 1956a, *Dęby antonińskie*, „Chrońmy Przyrodę Ojczystą” XI, 1, 51–53.
- Celiński F., Wojterski T., 1956b, *Sędziwe dęby w Antoninie pod Ostrowem Wielkopolskim*, „Rocznik Sekcji Dendrologicznej Polskiego Towarzystwa Botanicznego” XI, 329–344.
- Chopin F., 1829, *Listy Chopina. Do Tytusa Woyciechowskiego w Poturzynie. Nadawca Fryderyk Chopin. Adresat Tytus Woyciechowski. Data Warszawa, sobota, dn. 14.11.1829*. https://chopin.nifc.pl/pl/chopin/list/667_do-tytusa-woyciechowskiego-w-poturzynie [odczyt: 2024-10-15].
- E Cal. (Callier E.), 1881, *Przygodzice*, [w:] Bronisław Chlebowski, Władysław Walewski red., *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. IX, Nakładem Władysława Walewskiego, Warszawa, 209–210. http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_IX/209 [odczyt: 2024-10-15].
- <https://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/P/156543.php> [odczyt: 2024-10-15].
- <https://bc.wbp.lodz.pl/dlibra/show-content/publication/edition/73536?id=73536> [odczyt: 2024-10-08].
- Ibbeken H., Blauert E. red., 2001, *Karl Friedrich Schinkel. Das architektonische Werk heute. The architectural work today*, Edition Axel Menges, Stuttgart/London, 1–348.
- Krahl-Urban J., 1943, *Die Eiche im Reichsgau Wartheland*, Verlag J. Neumann, Neudamm.
- Krahl-Urban J., 1959, *Die Eichen. Forstliche Monographie der Traubeneiche und der Stieleiche*, Verlag Paul Parey, Hamburg u. Berlin.
- Kronika rodziny Ertelów*, 2016, maszynopis, Twardogóra.
- Lenort F., 2003, *Błogosławiona Sancja Janina Szymkowiak 1910–1942*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza Wydział Teologiczny Redakcja Wydawnictw, Poznań, 1–114.
- Lista strat Wojska Polskiego. Polegli i zmarli w wojnach 1918–1920*, 1934, Wojskowe Biuro Historyczne, Warszawa, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/edition/56413/content> [odczyt: 2024-10-15].

- Małyшко S., 1996, *Majątki wielkopolskie*, t. III, Powiat ostrowski, Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie, Szreniawa, 1–271.
- Maśliński P., Kowalczyk M., 2024, *Antonin na starej pocztówce*, wyd. 2, Biblioteka Publiczna Gminy Przygodzice im. Gustawa Bojanowskiego, Przygodzice, 1–150.
- Nowaczyk H.F., 2006, *Chopin na traktatach Wielkopolski Południowej*, Centrum Kultury i Sztuki w Kaliszu przy współpracy Stowarzyszenia Wielkopolskie Centrum Chopinowskie Antonin z siedzibą w Ostrowie Wielkopolskim, Kalisz.
- Nowaczyk H.F., 2009, *Zagadkowa historia portretów Chopina ze sztabucha księżniczki Elizy*, [w:] Wojciech Suszycki, Andrzej Leraczyk, Cezary Janiszewski red., 28 Międzynarodowy „Festiwal Chopin w barwach jesieni”, 17–20 września Antonin 2009, Stowarzyszenie „Wielkopolskie Centrum Chopinowskie – Antonin” w Ostrowie Wielkopolskim, Wydawnictwo Galeria Powiatowej Galerii Sztuki Współczesnej w Ostrowie Wielkopolskim, Ostrów Wielkopolski, 133–145.
- Nowak M., 2021, *Opinia dendrologiczna. Dotycząca stanu zdrowotnego drzew znajdujących się w obrębie działki ewidencyjnej 1107, obręb Antonin, Gmina Przygodzice*, maszynopis, ENVI Michał Nowak, Jelenia Góra.
- Pacyniak C., 1992, *Najstarsze drzewa w Polsce. Przewodnik*, Wyd. PTTK „Kraj”, Warszawa, 1–204.
- Pałat Z., 2011, *Zespół pałacowy Księżąt Radziwiłłów w Antoninie. Dziedzictwo materialne*, Centrum Kultury i Sztuki w Kaliszu, Kalisz.
- Peśła D.J., 2009, *Książe Michał Radziwiłł „Rudy” 1870–1955. Kobiety „antonińskiego maharadzy”*, [w:] Wojciech Suszycki, Andrzej Leraczyk, Cezary Janiszewski red., 28 Międzynarodowy Festiwal „Chopin w barwach jesieni”, 17–20 września Antonin 2009, Stowarzyszenie „Wielkopolskie Centrum Chopinowskie – Antonin” w Ostrowie Wielkopolskim, Wydawnictwo Galeria Powiatowej Galerii Sztuki Współczesnej w Ostrowie Wielkopolskim, Ostrów Wielkopolski, 155–173.
- Peśła D.J., 2012, *Walek – chodź no tu!* [w:] Wojciech Suszycki, Andrzej Leraczyk, Cezary Janiszewski red., 31. Międzynarodowy Festiwal „Chopin w barwach jesieni”. Antonin 2012, Stowarzyszenie „Wielkopolskie Centrum Chopinowskie – Antonin” w Ostrowie Wielkopolskim, Wydawnictwo Galeria Powiatowej Galerii Sztuki Współczesnej w Ostrowie Wielkopolskim, 127–147.
- Peśła D.J., 2018, *Pamięci Ferdynanda Radziwiłła – obrońcy praw Polaków w parlamencie niemieckim, posła na Sejm Ustawodawczy Odrodzonej Polski 1919 roku i jego pierwszego marszałka. W 100-lecie odzyskania Niepodległości przez Polskę 1918–1920*, [w:] Jan Popis, Wojciech Suszycki, Cezary Janiszewski red., 37 Międzynarodowy Festiwal „Chopin w barwach jesieni”, Antonin 2018, Stowarzyszenie Wielkopolskie Centrum Chopinowskie – Antonin w Ostrowie Wielkopolskim, Wydawnictwo Galeria Galerii Sztuki Współczesnej w Ostrowie Wielkopolskim, Ostrów Wielkopolski, przy współpracy Centrum Kultury i Sztuki w Kaliszu, 157–191.

- Pietrzak J., Gibasiewicz A., 2013, *Dziedzice, dwory, pałace. Właściciele dóbr rycerskich w powiecie ostrowskim wielkopolskim 1795–1945*, Wydawnictwo Nauka i Innowacja, Poznań; Muzeum Miasta Ostrowa Wielkopolskiego, Ostrów Wlkp., 1–287.
- Program gospodarowania zasobami lokalowymi na lata 2018–2035 Nadleśnictwo Antonin (uzupełnienie)*, Antonin, 23 lipca 2024 r., maszynopis.
- Radziszewski E., 1994, *Stan pomników przyrody w gminie Przygodzice*, maszynopis, Koło Miłośników Przygodzic, Przygodzice.
- Radziszewski E., 2016, *Przygodzickie biografie (wybór)*, Urząd Gminy Przygodzice, Przygodzice, 1–20.
- Radziszewski E., 2019, *Powstańcy wielkopolscy z terenu gminy Przygodzice. Losy i pamięć*, Biblioteka Publiczna Gminy Przygodzice im. Gustawa Bojanowskiego, Przygodzice, 1–327.
- Schinkel K.F., 1858a, *Schloss Antonin bei Ostrowo. Perspektivische Ansicht (aus: Sammlung Architektonischer Entwürfe, Berlin 1858)*, <https://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/P/156541.php> [odczyt: 2024-10-15].
- Schinkel K.F., 1858b, *Schloss Antonin bei Ostrowo Perspektivische Ansicht Großer Saal (aus: Sammlung Architektonischer Entwürfe, Berlin 1858)*, <https://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/P/156542.php> [odczyt: 2024-10-15].
- Schinkel K.F., 1858c, *Schloss Antonin bei Ostrowo. Grundriss, Querschnitt, Fassade, Details (aus: Sammlung Architektonischer Entwürfe, Berlin 1858)*.
- Steinsiek P.-M., 2015, *Die Forstliche Fakultät der Universität Göttingen im Nationalsozialismus. Eine Erinnerung an ihre ehemaligen jüdischen Angehörigen*, Göttinger Forstwissenschaften. Band 6. Universitätsverlag Göttingen, Göttingen, 1–348.
- Sulimierski F., Chlebowski B., Walewski W. red., 1880, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1, Nakładem Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, Warszawa, http://dir.icm.edu.pl/pl/Sloownik_geograficzny/Tom_I/42 [odczyt: 2024-10-14].
- Szczerbicki E., 2013, *Księga rodów leśnych*, t. 1, *Rody od IV do X pokoleń*, Agencja Marketingowa Remil Emilian Szczerbicki, Radom, 1–277.
- Śmigieński W., 1900, *Wspomnienia z Kulturkampfu 1875–1878*, Nakładem autora, Ostrów, <https://polona.pl/item-view/99ae469c-2ff2-4bed-ad3b-bf9da66ddd20?page=6> [odczyt: 2024-10-06].
- Światły J., 2011, *Szklarka Śl., Możdżanów. Szkic monograficzny*, Wydano nakładem autora, Opole, 1–111.

- Wilczyński R., 1978/1979, *Stan i przyczyny niszczenia starych dębów w okolicy Antonina k. Ostrowa Wlkp. ze szczególnym uwzględnieniem strat spowodowanych przez kózioroga dębosza. Praca maturalna z biologii w roku szkolnym 1978/1979 pod kierunkiem mgr Anny Suszyckiej*, maszynopis, Zespół Szkół – Liceum Ogólnokształcące w Ostrowie Wlkp.
- Wilczyński R., 1983, *Dęby antonińskie*, „Chrońmy Przyrodę Ojczyzną” xxxix, 3, 48–52.
- Wojtkowski K., 2020, *Inwentaryzacja dendrologiczna na terenie siedziby Nadleśnictwa Antonin*, maszynopis. Centrum Przyrodnicze Sp. z o.o., Poznań; Antonin.
- Z Górnego Śląska, 1919, „Dziennik Poznański”, środa 30 lipca 1919, 61, 173.